

Олександра МАТЮХІНА

СОЛЯРНИЙ КУЛЬТ У ВІРУВАННЯХ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

У давнину культ Сонця посідав помітне місце у віруваннях землеробських народів. Численні релікти солярного культу збереглися до наших днів у фольклорі, народних звичаях та традиціях. Не були винятком і слов'яни. Судячи з археологічних пам'яток, літературних джерел, етнографічних матеріалів, культ Сонця займав значне місце у системі їх вірувань. Більше того, у свідомості слов'ян бог Сонця та богиня Землі стояли на чільному місці. Можна припустити, що у період утворення давньослов'янських держав бог Сонця був верховним божеством слов'ян, захисником закону і порядку, покровителем князівської влади. Недарма вже у XIII ст. автор "Слова о полку Ігоревім" назвав руських воїв "онуками Дажьдбога". Слов'янські імена багатьох князів Київської Русі включають частку "яр" – один із епітетів Сонця: Ярослав, Ярополк, а Володимира Великого в билинах прямо називають – Володимир-Красне Сонечко. Серед ідолів, поставлених Володимиром у Києві, Дажьдбог і, можливо, Хорс мали солярний характер. В Іпатівському літописі 1114 р. датована легенда про сина Сварога "именем Солнце, его же наричают Дажьдбог", який нібито правив на Землі після Сварога, встановив царську владу, поділ суспільства на стани, облік часу за сонячним календарем¹. У німецьких хроніках Адама Бременського, Дітмара Мерзебургського, Гемгольда, в саксонських хроніках дані описи слов'янських храмів на острові Рюген, в місті Ретре та ін., де поклонялись богу Сонця. Археологічні розкопки в Польщі, Чехії, в Болгарії, на Україні свідчать про існування значної кількості культових комплексів, які мають виразно солярний характер: комплекс на горах Сленжа, Радуня в Польщі, на Хоривиці в Києві на Україні та ін.

Народна культура всіх слов'янських народів зберегла численні релікти солярного культу в символіці (коло, розетка, коло з променями), фольклорі, звичаях та традиціях. Ще наприкінці XIX– на початку XX ст. етнографи відзначали звичаї, які свідчили про особливу шану Сонця, про його особливе місце в народних віруваннях. Майже у всіх слов'янських народів зафіксовано звичай вітання вранішнього Сонця. Наприклад, у Польщі Сонце вітали такими словами: "Вітаю тебе, Сонце, на день нинішній, аби міг цей день щасливо пропрацювати"². Гуралі Татр, гуцули Карпат, поліщуки шанобливо кланялись Сонцю, знімаючи капелюха. У внутрішньому оформленні і православних храмів, і католицьких костельов у слов'янському світі постійно повторюється зображення сонця або його квітки – соняшника. Можна наводити ще чимало прикла-

¹ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. М., 1994. С.10.

² Нещкова К.В. Под знаком świętego słońca. Wrocław, 1961. S.38.

дів, але й перелічені зі значною долею вірогідності вказують на дуже помітне, навіть чільне місце бога Сонця в віруваннях давніх слов'ян.

Солярний культ, поряд з культом Богині-Матері, за часом виникнення можна віднести до найдавнішої верстви релігійних уявлень слов'ян. Він сформувався і вийшов на провідне місце, як можна припустити, ще в часи індоєвропейської спільності, а пізніше відбувся його розвиток і ускладнення у зв'язку зі змінами в духовному житті індоєвропейських племен, впливів інших релігійних систем. Достатньо згадати сонячну колісницю яка є у всіх індоєвропейських народів від Індійського до Атлантичного океанів. У Центральній Європі, на Балканах відомі численні знахідки ритуальних колісниць, які везуть птахи або коні. В центрі колісниць – символ сонця або чоловіча фігура, прикрашена зображенням Сонця³. До нашого часу головною подією карнавалу в ряді країн Європи є парад колісниць, які зараз замінили машини. Генетично цей звичай походить від проїзду сонячної колісниць під час свята повороту сонця на весну. В незмінному вигляді це свято, як вважають дослідники, збереглося в Індії, у штаті Орісса. В м. Пурі під час свята Джаганнатха його зображення урочисто провозять по місту на колісниці. Ряд дослідників, в тому числі Н.Ф.Рукавішнікова, пов'язують це свято з давньоіндійським культом Сонця – Сур'ї, центром якого був Конарак, недалеко від Пурі, і який (культ) мав арійське походження⁴. У даній статті про нього згадується, щоб підкреслити поширеність і стародавність культу Сонця.

Спираючись на перелічені джерела, можна зі значною долею вірогідності стверджувати, що у VIII–X ст. слов'яни мали розвинений культ бога Сонця, з яким були пов'язані численні солярні міфи, що обґрунтовували, пояснювали ті чи інші моменти культу, зводили в струнку систему комплекс пов'язаних із сонцем знань. На жаль, до нашого часу ці міфи майже не дійшли. Правда, останнім часом ситуація дещо змінилась з уведенням в науковий обіг "Велесової книги", але і в ній солярні міфи відсутні авторами на другий план, оскільки вони, як можна судити, відводили чільне місце Перуну. Солярні міфи в достатньо чистому вигляді збереглися в такому виді усної народної творчості, як казка. Правда, за тисячоліття, яке минуло з часу прийняття християнства, вони значно модифікувалися, але незважаючи на це, дослідники змогли виділити частину сюжетів, пов'язаних з культом Сонця – сюжет про три царства, про врятування Сонця від Змія, Сонячне царство та ін. Так що з часом, не виключено, вдасться відновити солярні міфи давніх слов'ян. Через обмежений обсяг статті у ній буде висвітлюватись тільки один міф – про народження Сонця, пов'язаний з проблемою імені сонячного бога.

Для більшості політеїстичних релігій характерна наявність кількох імен у кожного значного божества, бо кожне з них розкриває той або інший аспект сутності божества. Наприклад, стародавні єгиптяни називали бога сонця Ра різними іменами залежно від пори дня. В одному з давньоєгипетських текстів Ра каже про себе: "Я – Хепра

³ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. М., 1994. С.343–350.; Нескова К.В. Под знаком святого солнца. С.20–22.

⁴ Рукавишнікова Н.Ф. Колесница Джаганнатха. М., 1983. С.16, 170.

[22, с. 30]

зранку, Ра – вдень і Атум – ввечері”⁵. Не були винятком і слов’яни. З ряду джерел відомі такі імена бога Сонця: Даждьбог, Хорос, Свентовіт, можливо, Радегаст, Поревіт, Божич. Ймовірно, це імена бога Сонця у різних слов’янських племен. Наприклад, Радегаст, Поревіт і Поренут – це різні сторони одного чотириголового ідола. Вірогідно, до нас дійшли як племінні імена бога Сонця, так і ті, що передають той чи інший аспект цього божества. У образах Свентовіта та Радегаста увага акцентується на воєвничості бога Сонця, захисника від сил мороку та зла, Сонце в образі Даждьбога дарує врожай, багатство. А взимку, з 24 грудня по 6 січня, в свято Коляди відзначали народження Сонця, яке уявлялось як золотоволосе немовля. По легенді, яку наводить С.Плачинда в “Словнику давньоукраїнської міфології”, юне Сонце-Божича народжує богиня Коляда в найдовшу ніч у році і ховає від переслідувань злої богині Мари. Трапляються й інші варіанти міфа, в якому Зима перетворює новонароджене Сонце у вовчєня, і лише весняне тепло спалює вовчу шкіру, повертаючи світу Сонце у повному сяйві⁶. В модифікованому вигляді ці міфи збереглися в казках, у звичаях. Проф. Снегирьов писав, що “...під Москвою був звичай називати сочельник “колядою” і в різдвяну ніч возити в санях дівчину, вбрану в сорочку на шубу, яку і видавали за Коляду”⁷. У фольклорі всіх слов’янських народів є сюжет про чудесне немовля, народжене царицею, яку переслідує зла мачуха, стара цариця. В одному варіанті сюжету стара відьма перетворює немовля на вовчєня, козеня чи оленятко, в іншому – мати ховає його в бідній родині. Спільним є те, що на якийсь час справжня сутність новонародженого скривається від людей. Набравшись сил, юнак повертає собі свій справжній вигляд, перемагає ворогів і стає справжнім царем. У всіх варіантах цього казкового сюжету чітко простежуються солярні риси немовляти – золоте волосся або сонце на лобі, золоті різьки в оленяти, золоті волоски у вовчєняти. І щоб повернути владу, юнак іде шукати або золотого сокола, або золотого коня (давні солярні символи), набуває золоту зброю. Можна стверджувати, що в цьому казковому сюжеті відбився давній солярний міф про народження Сонця та його боротьбу з Зимой, мороком. Подібний сюжет поширений і в фольклорі балтійських народів, так що можна припустити, що цей міф склався в період балто-слов’янської єдності.

Свято новонародженого Сонця відзначалось у тиждень зимового сонцевороту. Перебрані юнаки та дівчата ходили від хати до хати, славлячи в піснях Сонце та його матір, бажаючи добра, ладу господарям. В один з днів Коляди з’являвся такий персонаж, як коза. А в міфі на козу перетворюється мати Сонця, щоб захистити Його від Зимы. Лейтмотив усіх обрядів свята – захист від нечистої сили, очищення від зла, як матеріального – це проявляється у викиданні старих речей, так і морального – в цей час прийнято просити пробачення за всі образи не лише в людей, а й у домашніх тварин. Вважалося, це допоможе Сонцю в його боротьбі з холодом та темрявою, спільниками Чорнобога. Тут проглядає цікавий момент – люди допомагають богу, а не навпаки. Слов’яни були переконані, що порядок у світі, його збереження – справа не

⁵ Рубинштейн Р.Н. Мифы древнего Египта. Ленинград, 1959. С.32.

⁶ Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. Київ, 1993. С.29.

⁷ Русский народ, его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. Собр. М.Забелиным. Москва, 1880. С.11.

лише богів, а й людей, які так само несуть відповідальність за добро і зло у світі. Тобто в системі Космосу людина відігравала не пасивну роль сліпого виконавця повелінь бога, а роль активну – співробітника, помічника. Загалом можна зробити висновок, що слов'яни окремо поклонялись новонародженому Сонцю, можливо, під іменем Божича, Кола.

Вірогідно, що окреме ім'я мало літнє Сонце у повному розквіті сил, якому поклонялись у день літнього сонцестояння. З Сонцем пов'язані обряди періоду від свята Купала до Петрівки. Цікаво, що в обрядах цього часу зустрічаємо коня – "... на конях скачуть в час свята Купала; іноді двоє чоловіків ведуть коня у поле. Згадуються в етнографічних записах і старі-русальники, які водять маскарадного коня"⁸. У святах літнього циклу – русальному тижні, свята Купала, наступних днях спостерігається поклоніння як Сонцю, так і жіночому божеству, пов'язаному з Землею та Водою. Ймовірно, богиня земних і небесних вод шанувалась як дружина Сонця і саме під час літнього сонцестояння відбувалось свято священного шлюбу Сонця і Води. На цю думку наводять і оргіастичні моменти в купальській обрядовості. У вишитих зображеннях, пов'язаних з літніми святами, в піснях Сонце виступає у вигляді вершника, який несе як життя, так і смерть⁹. Змагання юнаків у силі та спритності в свято Купала, імітація бою в юнацьких танцях наводять на думку, що, можливо, в цей час поклонялись Сонцю і як покровителю Воїнів-захисників. Солярний характер цього циклу свят підтверджується також тим, що на Петрівку відбувалось "прощання з сонцем". Мотиви про Сонце як про вершника на білому коні збереглися у казках. У російській казці "Василина Прекрасна" до нас дійшов такий релікт, як уявлення Сонця в різних образах у різні пори дня – білий вершник на білому коні зранку, червоний – у полудень на червоному коні. Слов'яни мали і своє уявлення про нічне Сонце – після заходу воно проходить по підземному світі померлих. Тобто слов'яни розрізняли різновиди Сонця, як весняне, літнє, осіннє, зимове, вранішнє, полуднєве, вечірнє, нічне. Усе це свідчить про наявність розвинених міфологічних трактувань Сонця. Помітне місце цього божества у слов'янському пантеоні. З плином часу, розвитком і ускладненням суспільного життя, духовної культури, розвивався і ускладнювався образ бога Сонця. В державах слов'ян Сонце шанувалось не лише як джерело тепла, світла, врожаю, а й як покровитель влади, закону та правопорядку. Ще у ХІХ ст. горці Татр, Карпат, Балканських гір присягались Сонцем, і ця клятва вважалась непорушною. У казках Сонце часто виступає як захисник правди, найвищий і праведний суддя. Така поліфункціональність бога Сонця також підтверджує його чільне місце у віруваннях слов'ян. На верховного бога поступово переходили риси інших богів, тобто відбувався процес генотеїзму. Велика кількість солярних святилищ також підтверджує високий статус Сонця в слов'янській міфології. Якщо відмовитись від гіперкритицизму та упередженої думки, що у слов'ян не було розвиненого культу Сонця і пов'язаних з ним циклу міфів, то на основі археологічних, етнографічних, письмових джерел можна відновити,

⁸ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. С.525.

⁹ Там само. С.523.

реконструювати цей аспект слов'янської міфології і тим збагатити наші знання про духовну культуру предків.

Підводячи підсумки, можна з великою долею вірогідності припустити, що головним божеством, або одним з головних божеств давніх слов'ян, був бог Сонця. Він шанувався як податель світла, врожаю, захисник порядку, покровитель центральної, верховної влади. З ним було пов'язано чимало міфів, релікти яких збереглися до наших днів у казках та інших фольклорних творах. Не виключено, що східні слов'яни шанували Даждьбога, бога Сонця як свого родоначальника та виводили від нього генеалогію давніх князів. У візантійських джерелах збереглися відомості про те, що слов'яни прикрашали свої прапори зображенням сонця. І звідси – жовтий колір у нашому прапорі – як символ відданості Сонцю та правді, спадщина стародавніх наддніпрянських “онуків Сонця”.